

Lengyel György

Oligarchák, patrónusok, kliensek

Ez az írás műfaja szerint szakirodalmi tallózás az elitelmélettel határos kutatási területeken. Eliten itt most mindazokat értem, akik érdemi személyes befo-lyást gyakorolnak a társadalmi reprodukciós folyamatokra: a gazdaság, a kul-túra és a politika kiemelkedő szereplőit. Az itt következő áttekintésben egyrészt annak megértéséhez kerestem elméleti támpontokat és empirikus tapasztalato-kat, hogy mi történik, ha az elitformálódás egyik dimenziója, a vagyonosodás kiemelkedő jelentőségre tesz szert. Ezen belül az a kérdés érdekelt, hogy milyen formaváltozatai vannak az oligarchiának, és milyen társadalmi konzekvenciái az egyes változatoknak. Másrészt annak vizsgálatához kerestem fogalmi fogó-dzókat, hogy milyen megoldásai léteznek az elit működésének, hogyan írhatók le a politikai elit tipikus kapcsolattartási formái és cselekvésmintái. Ebben különösen az a kérdés foglalkoztatott, hogy mi jellemzi a patrónus–kli-ens viszonyokra építő társadalmi berendezkedést, és milyen tapasztalatok hal-mozódtak fel a klienteliztikus működésmód kutatásában.

ELIT, OLIGARCHIA, VAGYON MICHELSTŐL WINTERSIG

„Aki szervezetet mond, oligarchiát mond”, azaz a szervezetek szükségképpen kitermelik az oligarchikus uralkodó kisebbséget – az oligarchia vastörvényének ez a megfogalmazása Robert Michels politikai pártokról szóló könyvéből való, amely a német és olasz kiadások után 1915-ben jelent meg először angolul, s tette a szerzőt Mosca és Pareto mellett a klasszikus elitelmélet nagy triászának tagjá-vá.¹ Az elitelméletnek erről a hullámáról és problémáiról jó áttekintést nyújtanak Burnham, Mills, Parry és Putnam könyvei.² Bár mindhárom klasszikus használta az elit fogalmát, a terminológia és az elmélet csak lassan, mintegy mellékesen formálódott ki. Mosca politikai uralkodó osztályról, Michels – többek között jelentős mértékben Moscára támaszkodva – oligarchiáról beszélt. A klasszikus elitelmélet magva az a tétel, hogy a társadalom egészében, s minden nagy társa-dalmi aggregátumban – szervezetben, pártban, mozgalomban – szükségképpen létrejön egy aszimmetria vezetők és vezetettek között, vagyis mindenkor kialakul egy uralkodó kisebbség. Az okok, melyeket felsorolnak, szerтеаázók és sokfélék – technikai, lelki, szervezeti jellegűek, utalnak a tudásban, képességekben, hozzá-

¹ Michels 1959 [1915]; Mosca 1939 [1896]; Pareto 2003 [1916].

² Burnham 1970 [1943]; Mills 1972 [1956]; Parry 2005 [1969]; Putnam 1976.

féresi esélyekben és ambíciókban megmutatkozó társadalmi különbségekre³ –, s többnyire inkább logikailag, mint empirikusan megalapozottak. Még leginkább Michels rendelkezett résztvevő megfigyelői tapasztalattal, amit a német szociáldemokrata pártszervezetekben szerzett. A vezetés elkülönülése, a kisebbség uralma óhatatlanul bekövetkezik – figyelmeztette illúziókat kergető kortársait. Mint írta, még a hierarchiától idegenkedő szindikalista mozgalomban is kiválik egy operatív kisebb csoport, legfeljebb nem az átfogó tudás, hanem ad hoc jelleggel a feladatok, a befolyásolási képességek, az ambíciók és a habitus szerint szelektálódva. Michels könyve részletgazdag, az elmélettörténetben, az ideológiai irodalomban s a mozgalmi életben egyaránt tájékozott mű, nem véletlenül adták ki újra és újra változatlan formában, feledve a szerző későbbi állítólagos Duce iránti megbecsülését is. Az 1915-ös angol kiadáshoz Michels külön fejezetet illesztett, melyben a pártélet háborús feltételek közti működését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy e körülmények felerősítik az oligarchizálódási tendenciákat. A német szociáldemokrata mozgalom korábbi sokszínű, antimilitarista hangütését a háború éveiben elnémította a marginalizálódástól való félelem, a vezetők és a tömegek közötti távolság tovább nőtt, s a német szociáldemokrata vezetők megszavazták a hadikölcönöket.

A klasszikus elitelméleteket elsősorban a kiemelkedő uralkodó kisebbség, az elit és a tömeg, a vezetők és a vezetettek közötti viszony érdekelte. Fontos kiemelni ugyanakkor, ahhoz, hogy az elitek szükségszerű felemelkedésének tényét konstatáljuk, még nem kell elitistának lenni, nem kell az elit képességbeli felsőbbségében hinni, s normatív érvekkel támogatni azt – miként többé-kevésbé az említett három klasszikus tette. Az új elit paradigmájának képviselői, John Higley és munkatársai inkább az eliten belüli viszonyokra teszik a hangsúlyt.⁴ Az elit egységes vagy megosztott volta ebben a koncepcióban szoros kapcsolatban áll a társadalmi berendezkedés és a társadalmi reprodukció problémáival. A fragmentált elitszerkezet a társadalmi reprodukció burkolt vagy nyílt zavarait tükrözi, és súlyos társadalmi konfliktusokkal jár. Az elit egysége létrejöhet ideológiai alapon, miként az autoriter rendszerekben, s az elit konszenzusa révén is, miként a konszolidált demokráciákban. A konszenzuálisan egységes elitszerkezet nem azt jelenti, hogy az elitek ne versengenének a társadalmi élet minden területén, mindenekelőtt a politikában. Az elit egysége abban valósul meg, hogy a versengő elitek egyetértenek a játékszabályokban, és betartják őket, a versengésben önkorlátozó módon vesznek részt, és elfogadják egymást legitim partnerként. Ezt a fogalmi készletet és magyarázó sémát számos kutatás sikerrel alkalmazta széles nemzetközi összehasonlító bázison is Norvégiától Ausztráliáig, Dél-Amerikától Kelet-Európáig.⁵

³ Lipset 1962.

⁴ Higley–Field–Groholt 1976; Higley–Burton 2006.

⁵ Higley–Deacon–Smart 1979; Higley–Gunther 1991; Higley–Lengyel 2000.

Az új elit paradigmát Jeffrey Winters oligarchiával foglalkozó könyve kritikus távolságtartással kezeli.⁶ Az elitelmélettel szembeni kritikája kettős. Egyrészt arra utal, hogy az oligarchia fogalma a michelsi értelmezésben elkanyarodott az arisztotelészi koncepciótól. Másrészt azt rója fel az új elit paradigma képviselőinek, hogy azáltal, hogy az elitelmélet a befolyásnak többfajta – politikai, gazdasági, kulturális stb. – forrását is számon tartja, eltereli a figyelmet az általa legfontosabbnak tartott dimenzióról, az oligarchiák kialakulásáról, s ezáltal rontja a kritikai társadalmelemzés esélyeit. Szögezzük le, az első pontban Wintersnek lényegében igaza van, a másodikban viszont nincs. Igaza van abban, hogy Michelsnél az oligarchia a kevesek uralma, míg politikai tipológiájában Arisztotelész a monarchia és a demokrácia mellett az oligarchiát a vagyonos kevesek uralként írja le. Mikor Michels oligarchiáról beszél, a vezetés és a hatalmi helyzetek aszimmetrikus vonásait veszi számba, függetlenül attól, hogy a hatalmi helyzetek kialakulásának mi a forrása. Winters ezzel szemben azt és csak azt tartja fontosnak, hogy milyen módon jön létre a vagyoni koncentráció, milyen mértékű, miként marad fenn, és jelenlétének milyen társadalmi implikációi vannak. Elméletének a sarokkövét a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek alkotják, és minden más társadalmi mechanizmust ennek rendel alá, ezzel hoz oksági kapcsolatba. Látni fogjuk, hogy ez a fogalmi keret fontos társadalmi jelenségek részletgazdag leírására alkalmas, de ennek is megvannak a korlátai.

A vagyoni gazdasági és társadalmi összefüggéseinek feltárása régtől foglalkoztatja a társadalomtudományokat. A tőkeakkumuláció és a vagyoni szerepe a gazdasági fejlődésben más-más összefüggésben bukkan fel a klasszikusok munkáiban. Hol a munkaérték-elméletben nyer magyarázatot, hol a vállalkozói és a polgári szellem kibontakozásának eredője, hol pedig kiegészítő feltétele, de sehol nem oka a vállalkozói innováció megvalósulásának.

William Rubinstein hagyatéki iratok feldolgozásán alapuló empirikus vizsgálatai nyomán megállapítható, hogy míg a 19. század első felében a brit milliomosok döntő többsége földbirtokos volt, a 20. század első évtizedeiben a többséget már kereskedők és gyárosok adták.⁷ Sorokin közel egy évszázada konstataulta, hogy az amerikai vagyonos felső osztály bezáródott: míg a milliomosok korábbi generációiban egyharmad alatti volt azok aránya, akik örökölték vagyonukat, addig az 1920-as években arányuk már meghaladta az 50%-ot.⁸ Cassis úgy találta, hogy bár a gazdasági fejlődés nemzeti sajátosságai számosabbak és jelentősebbek, mint a közös vonások, az európai gazdasági fejlődésnek mégis vannak közös vonásai, szembeállítva az amerikaival.⁹ Az egyik ilyen közös jellemző, hogy a családi vállalkozási minta a nagyvállalatok körében tartós maradt a részvénytársaságok elterjedésének ellenére is. A másik pedig a közvetlen állami beavatkozás magas

⁶ Winters 2011.

⁷ Rubinstein 1977.

⁸ Sorokin 1925.

⁹ Cassis 2000.

aránya. Szempontunkból e jegyek azért fontosak, mert az egyik a dinasztikus oligarchizálódásnak, míg a másik a klientelizmus kialakulásának kedvez.

Winters felfogásában az oligarchák azok a társadalmi szereplők, akik igen jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, amit vagyonuk és exkluzív társadalmi pozíciójuk védelmére tudnak fordítani. Az extrém mértékű személyes vagyonok jogosultságának társadalmi elismerése az oligarchák létének előfeltétele. A hatalom más erőforrásaihoz képest a vagyon megkülönböztető sajátossága Wintersnél az, hogy erősen ellenáll a diszperzációnak és az egyenlősítésnek. Szerinte a vagyon abban is különbözik más hatalmi erőforrásoktól, hogy kisebbségi kezekben koncentrálnálhat. Az elitelmélet szerint a hatalom pozicionális, vagyoni vagy szellemi erőforrásai egyaránt lehetővé teszik az uralkodó kisebbség kialakulását. Annak megállapítása, hogy melyik erőforrás mennyire diszperzálható, gondos empirikus elemzést igényel, amihez a rekrutáció és agglutináció vizsgálatai járulhatnak hozzá.¹⁰ Az oligarchák mindig személyek, nem pedig testületek vagy más kollektív entitások, éppen emiatt megkülönböztető sajátosságuk, hogy az erőforrások fölötti kontroll elsődlegesen személyes érdekeikben áll, és nem intézményi célokat szolgál.

Az oligarchia a kiemelkedően gazdag oligarchák uralma, ami Wintersnél a vagyonvédelmi politikában nyer értelmet, felölelve a tulajdon és a jövedelem védelmét is. Az oligarchák definíciója idő- és esetfüggetlen, maga az oligarchia, az oligarchák uralma azonban többféle formát ölthet attól függően, hogy az oligarchák személyesen mennyire vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, s attól függően, hogy a szabályok mennyire intézményesültek, vagy mennyire személyre szabottak. Az oligarchiaelméletben az oksági kérdés az, hogy a vagyonos szereplők mire és miként alkalmazzák vagyoni eszközeiket a politikában. Egyes oligarchák harcolhatnak ugyan egymással, de közös jellemzőjük a tulajdon- és vagyonvédelem melletti ideológiai és gyakorlati elkötelezettségük. Winters végső soron elfogadja, hogy a hatalom forrásai többfélék lehetnek: a hatalom származhat jogokból, az erőszakos kényszerítés képességéből, mobilizációs készségekből és anyagi erőforrásokból is. Az oligarchia működése pedig összefügg ezekkel. Mikor a tulajdonjogok gyengék, és a vagyon fenyegetettsége nagy, erőszak alkalmazására van szükség a hatékony vagyonvédelem érdekében. Mikor a tulajdonjogok szilárdak, és az erőszak alkalmazásának állami monopóliuma érvényesül, akkor maguk az oligarchák kevésbé láthatók, s a vagyonvédelem céljává a redistribúció mérséklése válik.

AZ OLIGARCHIÁK TÍPUSAI WINTERS ALAPJÁN

Winters tipológiája¹¹ aszerint rajzolódik ki, hogy az oligarchák mennyire vesznek részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában és az irányításban, s hogy ez a részvétel fragmentált, személyes vagy kollektív, esetleg intézményesült-e, s hogy az oli-

¹⁰ Putnam 1976.

¹¹ Winter 2011: 32–36.

garchák mennyire nyersen érvényesítik érdekeiket. E dimenziók szerint a klasszifikáció négy típust rajzol ki.

A hadakozó (*warring*) oligarchia esetén a fenyegetettség horizontális, mivel annak fő forrása a többi oligarcha, az oligarchák közvetlenül vesznek részt mind az erőszak alkalmazásában, mind pedig az irányításban. Winters erre vonatkozó példáit az afrikai hadurakra vagy a középkorra vonatkozó szakirodalomból meríti.

Az uralkodó (*ruling*) oligarchia esetében az oligarchák még gyakran személyesen vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, de a hatalmat jórészt már kollektív, intézményesült formában gyakorolják. Wintersnél ide tartoznak az antik és középkori városállamok csakúgy, mint a maffia működése.

A harmadik típus, a szultanisztikus (*sultanistic*) oligarchia esetében – mint amilyen Suharto Indonéziája vagy a Fülöp-szigetek volt Marcos alatt – a hatalom egy kiemelkedő oligarcha kezében összpontosul, aki a hatalmat személyes döntésekre alapozva gyakorolja, a többi oligarcha vagyonvédelmét pedig a jelentős állami erőszak-apparátus emberei látják el. A jog uralma helyett itt a jogi eszközöket is alkalmazó személyes uralom érvényesül. A jog és az erőszak alkalmazása az uralkodó kezében van, akinek azonban személyes érdeke, hogy az alatta elhelyezkedő oligarchák vagyon- és jövedelembiztonságát is garantálja. Az oligarchák milíciáit vagy lefegyverzik, vagy ilyen jellegű hatalmukat az állami erőszak-apparátus révén semlegesítik. A fegyvertelen vagy semlegesített oligarchák vagyonvédelmük érdekében anyagi erőforrásaik egy részét az uralkodónak engedik át, hogy elejét vegyék egyedül és teljes kifosztásuknak. Az oligarchák részéről érkező vagyoni fenyegetést az uralkodó akadályozza meg, miként ő veszi elejét a nincstelenek felől érkező fenyegetéseknek is.

A negyedik típus, a civil oligarchia esetében – ahova az USA, s részben Szingapúr sorolható – az oligarchák nem vesznek részt közvetlenül és személyesen sem az erőszak alkalmazásában, sem pedig a vezetésben. A szabályok inkább kollektív jellegűek, így az intézményesültség nagyfokú. Mivel a tulajdonnal kapcsolatos jogok és követelések stabilak, az intézményi környezet szilárd, emiatt a vagyonvédelem felől a jövedelem védelme felé tolódik el az oligarchák politikai érdeklődése. A civil oligarchia rendszerében tehát inkább a jövedelem válik fontossá, hiszen a vagyon konfiskálása nem fenyegető veszély.

Bár Winters széles körűen épít történelmi és összehasonlító példákra, nem lineáris történetet mesél, hanem tipológiájának négy ideáltípusához igazítva rendezi el az általa áttekintett empirikus anyagot. Gazdagon idéz a szakirodalom másodlagos forrásaiból, s ezek alapján tárgyalja a hadurak és uralkodó oligarchiák eseteit. Ehhez képest primer kutatási eredményeket, személyes és valamelyest módszeresebb kutatási tapasztalatokat sejtethetünk a szultanisztikus és a civil oligarchiák esetében, erre utal legalábbis az esetek részletgazdagsága, az információk mélysége és a felhasznált források jellege. Winters mind Indonéziában, mind az Egyesült Államokban végzett kutatásokat: szakértőkkel és oligarchákkal interjúzott, elemezte a vagyonvédelmi ipar technikáit, és számításokat végzett a vagyoni egyenlőtlenségek mértékére vonatkozóan is.

Szultanisztikus és civil oligarchiák

Az indonéziai szultanizmus eseteírása különösen tanulságos. A holland gyarmati periódus II. világháborút követő lezárultával súlyos társadalmi, etnikai és területi konfliktusok kerültek felszínre a gazdag természeti adottságokkal, erős jogrendszerrel és szakszerű bürokráciával rendelkező országban. A szegényparasztság földigényét, a külső szigetek autonómiatörekvéseit és a gazdag kereskedők elleni indulatokat leginkább a legálisan működő kommunista párt aknázza ki, s ezzel Indonézia a nemzetközi nagyhatalmi politika ütközőpontja lett. Ez a helyzet megfelelt az első elnök, Sukarno ambícióinak is, aki szívesen tárgyalta a kínai, szovjet és amerikai vezetőkkel, ám elhanyagolta a belső gazdasági és társadalmi problémák orvoslását. A kényes belső egyensúlyt a hatvanas évek derekáig sikerült fenntartani, ekkor azonban egy – a kommunista erőknél tulajdonított – puccs leverése után Suharto tábornok vette át a hatalmat. A kommunista párt tagjainak és szimpatizánsainak százezres nagyságrendű tömegeit végezték ki, Sukarnót pedig élete végéig házi őrizetben tartották. Bár az eredetileg erős jogrend gyengítése már Sukarno alatt megkezdődött, módszeres leépítése a Suharto által meghirdetett „Új Rend”-ben nyert formát. Suharto ugyanis eseti jogalkalmazásra törekedett, és Winters értelmezése szerint nekilátott egy olyan, személyesen irányított rendszer kiépítéséhez, amelyben a szabályokat ő szabja meg, és az oligarchákat is ő jelöli ki. Ehhez két társadalmi csoportra támaszkodhatott: a katonatisztekre és a gazdag kínai kereskedőkre. Az indonéz oligarchák kivételezett helyzetben voltak, hiszen a hatalomátvételt követő tömegmészárlás után már nem fenyegette őket alulról jövő nyomás, a belharcolt pedig a szultanisztikus elnöki beavatkozás elsimította. Az oligarcháknak valójában csak az elnöktől kellett tartaniuk. Bár nem az intézményesült személytelen jog garantálta a vagyonuk biztonságát, az elnök szava hosszú időn át garancia volt. Indonéz oligarchákkal készített interjúk alapján működött valamiféle rend és kiszámíthatóság: az elnyert megrendelések bevételeinek 10%-kát (ritkábban 20%-kát) kellett leadni, és az adott szónak súlya volt. A helyi szisztémára alkalmazott kifejezés, a „bagi-bagi” azt jelentette, hogy minden érintett megkapja a részét. A rendszer némi felárral s a tömegek elnyomásával viszonylag hosszú időn át, három évtizeden keresztül működött.

Az indonéz oligarchia fegyvertelen volt, nem vett részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában. Winters szerint azonban mégis volt szerepe abban, hogy Suharto három évtizedes uralma véget ért. Az 1990-es években bekövetkező gazdasági válság önmagában nem magyarázat, mert ilyen válságot a rendszer már korábban is nagyobb megrázkódtatás nélkül kihevert. Suharto életkora sem volt döntő ok, mivel még aktív volt, és éppen magabiztos méltósággal vett részt külföldi tárgyalásokon, amikor a zavargások szokatlan méreteket öltöttek, s arra készítették, hogy hazatérjen. A diákok lázadásának és a tüntetéseknek viszont fontos szerepük volt a suhartói szultanizmus bukásában. A Winters által meginterjúvolt oligarchák szerint a gondok akkor kezdődtek, amikor Suharto gyermekei maguk is oligarchikus szerepre törtek. A dinasztikus oligarchia sajátossága az egygenerációs oli-

garchiával szemben az volt, hogy felbillentette az oligarchák közötti egyensúlyt, és kikezdte a pártatlan kiegyenlítő szerep imázsát, amely a jogrend személytelen uralmát volt hivatva helyettesíteni. A gyerekeivel és rokonaival szemben Suharto nem tudta azt a fegyelmező eszköztárat alkalmazni, amit másokkal szemben igen. A rokonokat semmi nem tartotta vissza attól, hogy a bejáratott 10, ritkábban 20%-os járadéknál többet, olykor 50%-ot követeljenek. Amelyik területre a rokonok szemet vetettek, ott a többi oligarcha védtelennek bizonyult. A család 30 év alatt felhalmozott 73 milliárd dolláros vagyonának mintegy kétötödét az olaj-, gáz- és bányászati üzlet, további egy-egy ötödét az erdő- és mezőgazdaság, valamint a bank- és pénzügyek tették ki. Ezen túl ugyanakkor voltak érdekeltiségek a média és a kommunikáció területén, a turizmusban, s még az útdíjak beszédében is. „Indiának ott a Tadzs Mahal, nekünk a Toll Mahal jutott” – osztotta meg a *Times* riporterével egy névtelenséget kérő miniszter a Jakartában keringő szóviccet, ahol is a *mahal* kiemelkedően túlzót jelent.¹² Mindez már az 1990-es években történt, amikor a miniszterek hallották és továbbadták az ilyen viccet, és amikor a rokoni körhöz nem tartozó oligarchák elégedetlensége megnőtt a diszfunkcionális kontroll miatt. Nem bizonyítható, hogy az oligarchák aktívan részt vettek volna a hatalom meggyengítésében. Szerepük Winters szerint inkább abban állt, hogy a kirobbanó tömegelégedetlenség napjaiban passzívák maradtak, nem álltak sem szimbolikusan, sem anyagi erőforrásaikat mozgósítva Suharto mellé, jóllehet többségükben neki köszönhették oligarchalétüket. Bukásakor Suharto már jórészt csak a rokoni körre támaszkodhatott.

A suhartói szultánizmust követő átalakulás nem kevésbé érdekes. Indonézia az autoriter rendszer bukása után visszatért az elektorális demokrácia politikai intézményeihez. A választásokat szabadon, nagyobb atrocitások nélkül bonyolították le, a jelöltek nem érezték fenyegetve magukat, és az eredmények nem voltak előre borítékolva. A helyzet másik oldala ugyanakkor az oligarchia átalakulása volt. Suharto nem csupán kreálta, de korlátok közé is szorította az oligarchákat, tekintélyi alapon eldöntötte az oligarchák között óhatatlanul felmerülő konfliktusokat, kiegyensúlyozta a játékteret. Uralmának megszűntével ez a funkció betöltetlen maradt, s a megtépázott jogrend, a legyengült bürokrácia nem tudott a helyébe lépni. A rendszer ebből a szempontból a szultánizmus felől az uralkodó oligarchia modellje felé mozdult el: az oligarchák közötti konfliktusok kiélesedtek és eldurvultak. A választási demokrácia és az uralkodó oligarchia kombinációja egyes értékelések szerint egy bűnözői demokrácia kialakulásához vezetett, s Winters is hajlik arra, hogy elfogadja ezt a minősítést.

Az életlehetőségek mérlegelésekor Winters a vagyon mértékét tekinti iránymutatónak, ezért becsléseket készít különböző történelmi korszakok egyes társadalmi csoportjainak vagyonáról, köztük a leggazdagabb oligarchákéről is. Az ókori vagyoni különbségek Winters által adott becslései kevésbé tűnnek megalapozottnak, mivel a rabszolgá tömegek vagyonát tekinti összehasonlítási alapnak. Említi

¹² Winters 2011: 170.

ugyan, de nem jelentőségének megfelelően kezeli, hogy e tömegek jogállásukban, s ebből következő életlehetőségeiket tekintve is döntően különböztek a fölöttük lévőkötől. Ezzel szemben – áttérve most a civil oligarchia esetére – beszédek és autentikusabbnak is tűnnek azok a számítások, amelyek a 21. század elején az Egyesült Államokban megmutatkozó jövedelmi és vagyoni különbségekre világítanak rá. Winters tovább árnyalja azt a képet, amelyet Milanović és Piketty nyomán formálhatunk,¹³ mivel arra is rámutat, hogy a vagyoni hierarchia csúcán és közvetlenül alatta ugyancsak fundamentális különbségek vannak. A Gini-index és a Lorenz-görbe kevésbé informál erről, mivel ezek inkább a felső 1, 5 vagy 10% vagyoni arányait rögzítik, s így elmosásák a felső régiókban meglévő különbségeket. Ennek a ténynek akkor lehet különös jelentősége, ha az adózási határokat ezen kategóriák mentén húzzák meg. Az oligarchák érdekeltek abban, hogy az alattuk elhelyezkedő rétegekkel egy kategóriába kerüljenek, s kiemelkedő vagyonukat, jövedelmüket ne sújtja különadó. A felső 1% (háztulajdon nélkül számított) vagyona mintegy 200-szorosan haladja meg az alsó 90%-ét, a 400 leggazdagabb vagyona azonban közel 40 000-szeresen. A jövedelmeket tekintve ugyanakkor az arányok mérsékeltebbek, bár így is beszédek: a felső 1% jövedelme mintegy 15-ször nagyobb, mint az alsó 90%-é, a 400 legnagyobb adófizető esetében azonban ez az arány 10 000-szeres.¹⁴ Szakértők szerint a más kategóriákkal összemostott adófizetők körében szignifikánsan nagyobb az adóelkerülés lehetősége. Míg a felső 1% esetében a jövedelemadó átlagosan 23% volt az USA-ban, a 400 legmagasabb jövedelemmel rendelkező csak 17%-ot fizetett.

A jövedelemvédelmi iparág – amely jogászok, könyvelők és lobbisták felkészült szolgálatait veszi igénybe – kiemelt figyelmet kap Winters civil oligarchiáról szóló fejtegetésében. Ennek az iparágak sajátos érdekei vannak, és a szerző több eset leírásán, résztvevők megszólaltatásán keresztül érzékelteti az adóelkerülést szolgáló fogásokat. Ezek egyik példája annak a kiterjedt hálózatban működő rendszernek a feltárása, amelyben oligarchák, jó nevű adótanácsadó cégek, bankok és nyugdíjalapok működtek együtt az adóoptimalizálás érdekében. Olyan befektetési lehetőségek felkínálásáról volt szó, amelyek révén a vagyonos befektetők adó-visszatérítésre tarthattak igényt, de amelyeknek semmiféle profitkilátása nem volt. Ezeket a befektetési lehetőségeket eleve az adó-visszatérítés céljából hozták létre azzal az ígérettel, hogy a befektetett tőkét visszaválthatják. Mikor az eset napvilágra került, a vagyonos befektetők azzal védekeztek, hogy megtévesztették és nem informálták őket kellően az üzlet jogi buktatóiról. Az adómenedékek rendszerszerű kínálata mellett az adóhatóság az adóparadicsomokba való vagyonmenekítés elől sem tudja elzárni az utat, mivel rendszeresen szembesül azzal az érveléssel s a mögötte meghúzódó akarattal, hogy ezzel a versenyképességet ásnák alá. A jövedelemvédelmi ipar mellett a civil oligarchia működésének másik jellemzője az adórendszer porózusságának fenntartása. Ez ad kellő lehető-

¹³ Piketty 2015; Milanović 2016.

¹⁴ Winters 2011: 216.

séget arra, hogy az oligarchák aránytalan előnyökhöz jussanak az adómegetkárítások révén. Társadalomkritikus szerzőket idézve Winters bemutatja, hogy míg a háztartások felső egy ezrelékének jövedelme az USA-ban 1979 és 2005 között megötszöröződött – 7 millió dollárról 35 millióra nőtt –, addig a fizetett adójuk aránya változatlan maradt. A tanárok és rendőrök jövedelmének több mint kétötödét vonják el ma az adók, a társadalom- és egészségbiztosítás révén. Ezzel szemben az oligarchák arányos adója jóval kisebb, mivel nagyobb esélyük van az adócsökkentésre, jövedelemeltitkolásra és vagyonmenekítésre. Az egységes vagy mérsékelt progresszív adórendszer általában kedvez a magasabb jövedelműeknek, s extrém módon kedvez azoknak, akik kiemelkedően magas jövedelemre tesznek szert. Míg az 1990-es évek elején a felső 1% és a 400 leggazdagabb adója 25-30% körül együtt mozgott, és az oligarchák adója volt valamelyest magasabb, addig a 2000-es évek derekára a felső 1% közel egynegyedese, az oligarchák viszont csak egyhatodos arányban fizettek adót a jövedelmük után. A különböző adók és járulékok különböző mértékben érintik az oligarchákat. A társadalombiztosítási járulék plafonja például azt eredményezi, hogy a 100 ezer és a 100 millió dollárt kereső egyaránt 12-13 000 dollár járulékot fizet ma az USA-ban.

Civil oligarchia esetén az oligarchák nem vesznek közvetlenül részt sem az erőszak alkalmazásában, sem a politikában, befolyásuk azonban Winters szerint döntő jelentőségű. Céljaik között előkelő helyen áll annak a tudatnak az erősítése, hogy az adók mérséklése fenntartás nélkül támogatandó. Az olyan kampányok mögött is a jövedelemvédelmi iparág szakértői álltak, amelyek az örökösödési adót haláladóként jellemezték, és az eltörlését szorgalmazták. A Winters által idézett szakértői vélemények szerint az amerikai oligarchák vagyonuk mintegy 10%-át tartják offshore adóparadicsomokban. Európában, a magasabb adók miatt ez az arány 20-30%-ot tehet ki, míg Dél-Amerikában, ahol mindez gyakran vagyonbiztonsági hiányokkal is társul, felmegy 50%-ra.

Winters könyve sok hasznos részletre rávilágít a nagy vagyonok működésével kapcsolatban, de nem bizonyul igazán meggyőzőnek abban a tekintetben, hogy a kritikus esetekben az oligarchák valóban oligarchiává szerveződnek-e. Napjaink Amerikájára vonatkozóan azt mulasztja el meggyőzően bizonyítani, hogy valóban a civil oligarchia gyakorolja-e a hatalmat. Jellemzően csak töredékes utalásokat tesz arra, hogy az oligarchák milyen befolyással vannak a kulcsfontosságú közügyekre. Az oligarcháknak a Winters-féle értelmezésben igazából egy dolog fontos: a saját vagyonuk és jövedelmük védelme. Ezt többé-kevésbé sikeresen meg is teszik, de Winters könyve nem beszél arról, hogy milyen hatással vannak az oligarchák a közügyekre – a gazdaságpolitikától a jóléti kérdéseken át a kül- és biztonságpolitikáig. Azt nem állíthatja, hogy az oligarchia klasszikus értelmezésében a közügyeknek ne volna szerepük, s ha ezektől eltekint, akkor szűkített jelentést ad az oligarchia fogalmának.

A szultanisztikus rezsím leírásában pedig az nem világos, hogy valóban oligarchiáról – oligarchák uralmáról – beszélhetünk-e, vagy másról, klientelizmusról van szó. Hiszen a nagy vagyonokra szert tevők valójában nem gyakorolnak auto-

nóm befolyást a közügyekre, lévén egy autoriter uralkodó kliensei. Ezzel a felvetéssel pedig a patrónus–kliens viszonyok kérdéséhez jutottunk, ami különösen abból a szempontból fontos, hogy miként befolyásolja a kormányzás minőségét.

PATRONÁZS, KLIENTELIZMUS, PREBENDALIZMUS

Definíciója szerint a patronázs a patrónus és a kliens között fennálló aszimmetrikus személyes kapcsolat. Történelmi, antropológiai és szociológiai munkák sora igazolja, hogy a patronázs jelen volt és jelen van közösségekben, szakmákban, helyi társadalmakban és a politikában is.¹⁵ (Nem melleleg a racionális és meritokratikus énképpel rendelkező episztemikus közösségek – s nem csupán az orvosi és jogi, tehát a legkorábban professzionalizálódó értelmiségi hivatások, vagy a nagy költségigényű alap kutatások képviselői, hanem a történészek, közgazdászok és a társadalomtudósok¹⁶ is – megfélemlíteni látszanak arról, hogy szakmájuk belső hierarchiájában milyen szerep jut a patronázsnak.) Fontosnak gondolt szerepe van a patrónus–kliens viszonyoknak az egymást jól ismerő emberek körében, bár olykor a patronázs csak a helyi közösség által táplált mítosznek bizonyul.¹⁷ Konkrét hatása csekély, szimbolikus jelentősége viszont korántsem elhanyagolható az egész közösség szempontjából. Vannak, akik a patronázs és a klientelizmus fogalmát szinonimáknak tekintik, és felcserélhetően alkalmazzák. Mások, így Piattoni is,¹⁸ úgy érvelnek, hogy a klientelizmus és a patronázs inkább egy skálán helyezhető el, melynek a klientelizmus a csúcspontja, a patronázs teljesen kifejezett, rendszerszerű megjelenési formája. Miként a későbbiekből kiderül, van értelme ennek a fogalmi pontosításnak.

Hasonló megkülönböztetéssel él Nicolas van de Walle, az afrikai tapasztalatokról adott áttekintése során.¹⁹ A klientelizmus legelterjedtebb formája itt a középkori jogtörténetből és a Max Weibertől ismert prebendális rendszer egy változata. Ennek egyik legbizonytalanabb példája, ha valakit azért neveznek ki vámhivatalnoknak, hogy ezzel személyes meggazdagodását segítsék elő. A poszt-koloniális afrikai országok többségében a gazdasági fejlettség és a nemzeti integráció szintje egyaránt alacsony volt. A közszolgáltatásban foglalkoztatottak aránya átlagosan 2% körül mozgott, szemben az OECD-országok 7,7%-os arányával. A vámcsalások szakértői becslések szerint átlagosan a költségvetések ötödét emésztették fel. A gyenge államapparátus sok esetben kénytelen volt támaszkodni a tradicionális patrónusokra. A gazdagabb országok, mint Nigéria és Gabon, a patronázs széles körre kiterjedő – etnikai csoportokat, régiókat,

¹⁵ Gellner–Waterbury (eds) 1977; Tarkowski 1983; Eisenstadt–Roniger (eds) 1984; Piattoni (ed.) 2001; Maczak 2017.

¹⁶ Fourcade 2009; Trawler 2014; Kwiek 2019.

¹⁷ Silverman 1977.

¹⁸ Piattoni (ed.) 2001.

¹⁹ Van de Walle 2007.

társadalmi rétegeket érintő – formáit alkalmazták, míg a szegényebbek, mint Burkina Faso vagy Malawi, ezt nem tudták megtenni.

A klientelizmus az elitek közötti megegyezést szolgálta, és az előnyeiből is ők részesültek. Minél demokratikusabb volt a berendezkedés, az állami politikában a klientelizmus annál inkább a patronázs eseteire korlátozódott, Van de Walle szerint Botswana és Mauritius ilyen volt. Ahol az országot erős kezű elnök irányította, mint Ahidjo Kamerunban, ott el tudták kerülni a klientelizmust és a prebendális rendszer elburjánzását. Másutt, mint Szomáliában és Ugandában, ahol az elitek nem tudtak megegyezni, ez az állam összeomlásához vezetett. Az 1990-es években a többpárti afrikai rezsimek kétharmada a Freedom House minősítése szerint illiberális volt, vagyis az állampolgári jogok korlátozottan érvényesültek, gyakori volt az ellenzék zaklatása, a választási manipuláció és a körzetek átrajzolása. A sajtó formálisan szabad volt, de az állam több helyen monopolhelyzetben volt a hangzó media terén. A kormányzó elit kulcsfigurái a törvény fölött álltak, a bíróság formálisan független maradt, de túlterheltnak bizonyult, és veszélyeztetett helyzetben volt.

Gyakran egy domináns párt emelkedett ki, s az ideológia a politikai programok formálásában nem játszott fontos szerepet. Egyfajta „siessünk, mert lemaradunk” hatás bontakozott ki: az etnikai közösségek egymással versengve akartak tagjai lenni a győztes koalíciónak, nem annyira a remélt előnyök miatt, hanem azért, mert el akarták kerülni a várható retorziókat, például hogy fejlesztési forrásokat veszítsenek el. A győztesek ritkán jutalmazták a csoport tagjait. A látványos juttatások inkább az „etnikai brókerekhez” kerültek, aminek szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak. A kliensek monitorozására a pártoknak nem volt megfelelő eszköztáruk. A lojalitás inkább a kormányzati pozíciók és követségi posztok elosztásában vált fontos szemponttá, a klienteliztikus erőforrások java része az elithez került vissza. Az etnicizálódás egyik jele éppen az volt, hogy az etnikai hovatartozás jelölte ki azt a kört is, amely a klienseket baj esetén meg tudja védeni. Ez a klientizmus kialakulásának és fennmaradásának egyik fő mozgatójává vált Afrikában.

Ahol a demokrácia konszolidálódott, ott csökkent a prebendalizmus, ami a kormányokat felelősségteljesebb magatartásra ösztönözheti, például nagyobb fokú redisztribúcióra és a jóléti szolgáltatások kiépítésére. A kisebb pártok, amelyek nem részesülnek a hatalomból, itt már sokkal inkább hajlanak a programalapú politizálásra. A nem konszolidált demokratikus rezsimekben ugyanakkor, ahol a kormányzati pozíciók bebetonozódtak (s a szerző hajlik arra, hogy ezt a klientelizmus csalthatatlan jelének tartsa), arra használták az erőforrásokat, hogy többségi etnikai koalíciókat hozzanak létre. Az állami tulajdon privatizálása a prebendális mintát követte ezekben az országokban.

RACIONÁLIS VÁLASZTÓK ÉS KLIENSEK

Kitschelt és Wilkinson figyelemre méltó kötetet szerkesztett a politikai klientelizmus problematikájáról, innen való Van de Walle imént hivatkozott munkája is.²⁰ Bevezető tanulmányukban a szerkesztők a racionális választó modelljéből indulnak ki,²¹ amelyben a megbízók az állampolgárok és a megbízottak a politikusok, akik programokat kínálnak. A megbízók preferenciáiknak megfelelően választanak a programok között, miközben mérlegelik a megbízottak várható teljesítő-képességét és hitelességét is. A megválasztott politikusok a program realizálására törekcszenek, miközben figyelembe veszik a választók lehetséges preferenciaváltozásait is.

A racionális választó pártpolitikai modellje diametrálisan ellentétes a patronázs modelljével, kétféle értelemben is. Gyökeresen ellentétes a szereplők aszimmetrikus helyzetének megítélése: a racionális politika modelljében a választó dönt, és ellenőrzi a politikusokat, a patronázsban a patrónus dönt, és a kliensek megbízhatóságát ellenőrzi. Ellentétes a két felfogás a racionalitás peremfeltételeinek értelmezésében is. Mindkettő kompatibilis az egyéni haszonmaximalizálás modelljével, de mégis más a horizontjuk. A racionális politika modelljében a választó programokat mérlegel és vet össze a saját preferenciáival. A patronázsban a felek a személyi viszonyokból igyekeznek kihozni az előnyöket, s a programok nem fontosak, vagy csak annyiban, hogy ezek miként érinthetik személyes elköteleződéseiket.

Az egyik kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a racionális pártpolitika és a patronázs modelljei közül melyik mennyire és mikor alkalmas a valóság megragadására, vagy pontosabban mennyire széles körű és mennyire mély ismereteket tárnak föl. Ettől különválasztandó annak vizsgálata, hogy az általuk feltárt és fókuszba állított jelenségeknek milyen társadalmi hatásaik és nem szándékolt mellékhatásaik vannak. Miként Kitschelt és Wilkinson utal rá, a racionális pártpolitika modellje nem reflektál a klientelizmus problémájára, s arra, hogy vannak országok, ahol a politikai klientelizmus tartósan jelen van. Ilyen feltételek között azonban a választók már nem aszerint mérlegelik a politikusok teljesítményét, hogy mennyivel járultak preferenciáik realizálásához, hanem az alapján, hogy a kliensek körét milyen tágan vonták meg, s igényeiket mennyire hatékonyan elégítették ki.

A politikai klientelizmus tanulmányozásának fontossága mellett szól, hogy az új demokráciákban a jelenség markánsan jelen van, de megtalálható olyan demokráciákban is, mint Belgium, Olaszország, Ausztria vagy Japán. A demokratikus választási rendszer mindazonáltal elvileg hozzájárul a patrónusok és kliensek közti viszonyok egyenlőtlenségének csökkentéséhez.

²⁰ Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 1–49.

²¹ A racionális választó modelljéhez lásd Downs 1957.

Az elmélet-történeti előzmények feldolgozása során a szerkesztők utaltak az institucionalista közelítésmód fontosságára, melyben az állam szerepe kapott külön figyelmet. A korai írások Schefter elméletére²² támaszkodva a bürokratikusság professzionalizáció és a demokratikus intézmények közti kapcsolatot hangsúlyozták. Ahol a bürokratikus abszolútizmus megelőzte a demokratizálódást, ott a pártok kevésbé tudtak élni a klientelista előnyök eszköztárával, míg fordított sorrendben a bürokrácia kiépülése és a klientelizálódás jobban összefért. Az újabb kutatások azonban rámutattak ennek az institucionalista elméletnek a gyenge pontjaira is,²³ egyebek közt a francia fejlődés esetére, ahol a korai bürokratikus professzionalizáció sem tudta elejét venni a klientelizmus elterjedésének. A másik fontos tényező, amire a szerzők utalnak, az etnopolitika önálló rendszerbefolyásoló képessége. Az etnopolitikai viszonyok s ezen belül az etnikai pártok a klientelista működésmód elterjedésének melegágyai.

Programalapú versus klientelisztikus politika

Kitschelt és Wilkinson konceptuális modelljükben a gazdasági fejlettség és a politikai kompetitivitás magyarázó kerettényezőinek tulajdonítanak jelentőséget. A választók és a politikusok közötti kapcsolatok értelmezésében megkülönböztetik a klientelisztikus és a programalapú kapcsolatokat. A klientelisztikus viszony egyik belső szerkezeti problémája az, hogy a patrónus és a kliens közötti kapcsolatok nem szinkronizáltak, ami opportunistáviselkedésre csábíthat. A programalapú kapcsolatot ezzel szemben könnyebb mindkét oldalon átlátni és monitorozni.

A klientelista kapcsolat fenntartásának kognitív feltétele, hogy a felek ismerjék egymás motivációit, motivációs feltétele pedig az, hogy a felek kölcsönösen alávéssék magukat a csereviszony szabályainak. A klientelista rendszer fő költsége a patrónus–kliens viszonyok fenntartásának biztosítása, ami „brókerek”, vagyis közvetítők közreműködését igényli. Ők alkalmasint maguk is kliensei egy patrónusnak, és nem idegenkednek a gátlástalan haszonszerzéstől, a predátor működésmódtól. A klientelista kapcsolatban a lojalitás megkérdőjelezése és állandó bizonyítása, a gyanakvás és ellenőrzés mechanizmusai a fő költségtényezők, a brókerek erőforrás-akkumulációs törekvései mellett. A klientelista kapcsolat tehát aszimmetrikus viszony, amely a felek viselkedésének prediktálhatóságát és ellenőrzését feltételezi. A klientelista viszonyban a patrónus szűkösen rendelkezésre álló javakat (vagyontárgyakat, földet) és más erőforrásokat (állásokat, közbeszerzéseket, kapcsolatokat) kínál a klienseknek vagy a kliensek csoportjainak, akik szavazattal, aktivitással támogatták a múltban vagy támogatják a jövőben a patrónust.

A programalapú kapcsolat a klientistához képest kisebb költséggel jár, viszont annak a programnak és ideológiának a kidolgozása és karbantartása több erőfe-

²² Schefter 1977.

²³ Piattoni (ed.) 2001.

szítést igényel, amelynek révén a közösségi célok megfogalmazhatók, és tartósan legitimálhatók. A programalapú politika inkább a regulációs mechanizmusok kiterjesztésében érdekelt, míg a klientelista politika a politikusok önálló mozgásterének kiszélesítésében. A programalapú politizálás egyik hátulütője lehet, hogy a szabályozás révén megköti, „hátráltatja” a politikust a rugalmas alkalmazkodásban. Vagy a kitűzött célokat kell korrigálni, vagy az oda vezető lépéseket, ami miatt a közvélemény előtt a program és/vagy a politikus hiteltelenné válhat. A programnak tehát – különösen bizonytalan feltételek között – kellően általánosnak kell lennie ahhoz, hogy a körülményekhez alkalmazkodva, rugalmasan legyen megvalósítható. A programnak ugyanakkor el kell kerülnie a másik végétet is, vagyis hogy csupa közhelyes szólamból álljon. Egy időtálló, tartalmas programnak értékalapú prioritásokat kell megfogalmaznia, s az ezekhez szükséges feltételeket feltárnia.

A klientelizmussal foglalkozó kutatásokra hatást gyakorolt a vezetéselmélet és a klubjavak elmélete. Mivel a klientelista politika kulcsszereplője a patrónus, nem erőltetett ide kapcsolni James MacGregor Burns vezetői tipológiáját a transzformációs és tranzakcionális vezetési stílusról.²⁴ Bár feltűnő a hasonlóság, nem tehető direkt megfeleltetés a vezetési stílusok és a kétfajta politikai kapcsolattérrendszer közé. A klienteliztikus politizálás közel áll a Burns-féle tranzakcionális vezetési stílushoz, még ha nem meríti is azt ki. Miként a programalapú politizálás is egyik lehetséges – de nem kizárólagos – megnyilvánulási módja a transzformációs vezetési stílusnak, amely egyebek közt karizmatikus vonásokban is testet ölthet.

A közjavak definíciószerűen nem használhatók fel klienteliztikus célokra (hacsak nem ideologikus hivatkozási alapként, indirekt módon), ám a korlátozott hozzáférésű „kvázi-klubjavak” elvileg igen. James Buchanan klubjavakat definiáló eredeti koncepciója – miként arra maga is figyelmeztet – közvetlenül nem alkalmazható a nem tisztán gazdasági motivációjú cselekvésre.²⁵ Ám az adó- és vámkedvezmények vagy a célzott szociálpolitikai előnyök könnyen értelmezhetők kvázi-klubjavakként, és átalakíthatók oly módon, hogy a kliensek kiválasztott csoportjaira irányuljanak.

Wolfgang C. Müller tanulmánya – melyben a szerző támaszkodik a tranzakcionális vezetés és a klubjavak elméletére – abból indul ki, hogy a politikusokat és a választókat három elem kapcsolhatja össze: a szakpolitika, a klientelizmus és a karizma.²⁶ Ezek közül az első kettővel foglalkozik érdemben, hiszen a karizma átfedheti a másik két mechanizmust. Müller azt vizsgálja, hogy milyen intézményi kondíciók teszik valószínűvé a klientelizmus felbukkanását, tág értelemben ideértve nem csupán a politikusok és választók közti személyes cserekapcsolatokat (javakat és közvetlen előnyöket biztosító szolgáltatásokat szavazatokért és támogatásért cserébe), hanem azt is, amit *pork barrel* politikának hívnak, vagyis

²⁴ Burns 1978.

²⁵ Buchanan 1965: 2.

²⁶ Müller 2007.

amikor a kliensek egy meghatározott körének támogatására hoznak törvényeket. Müller azt találta, hogy a klientelizmus mértékét tekintve a vizsgált másfél tucatnyi nyugat- és dél-európai, valamint angolszász ország egy ordinális skálán helyezhető el: az egyáltalán nem klientelisztikus skandináv országoktól az alacsony színű klientelisztikus holland, svájci és angol példákra és a közepesen klientelisztikus német, francia, amerikai, ír, izlandi, spanyol, portugál stb. eseteken át a magas fokú klientelizmussal jellemezhető, olasz, görög, belga, osztrák viszonyokig. (Mivel Müller osztrák politológus, a témáról átlag feletti kutatási ismeretekkel rendelkezik.) Ez a mérési eredmény számításai szerint 2000-ben pozitívan korrelált a Transparency International Korrupció Érzékelési Indexével.

Müller azt vizsgálja, hogyan biztosítják a politikusok a szakpolitika és a patronázs számára az erőforrásokat, hogyan tudnak a szereplők hitelességéről meggyőződni, és hogyan tudják a klienseket lojális magatartásra készíteni. Müller fogalomtárában az intézményeknek kiemelt jelentőségük van a szereplők – lehetőségek által behatárolt – stratégiai és a kliensek jellemzői mellett. A szakirodalomban nincs egyetértés a tekintetben, hogy a pártpolitikai versengés korlátozza-e a klientelizmust vagy sem – állítja a szerző. Logikusnak tűnne, hogy a válasz igen, hiszen pártpolitikák versengésekor a kliensek kevésbé vannak kiszolgáltatva a patrónusoknak. Ám az az érv is megfontolandó, hogy a klientelizmust, amikor beleivódott a politikába, a puszta verseny már nem tudja hatékonyan korlátozni. A politikus ellenérdekelte abban, hogy feladja a klientelista viszonyt, mivel ez egyrészt a korábbi klienseket, másrészt a közvéleményt is ellene hangolja, amennyiben kiderül, hogy korábban miként mentek a dolgok. Ami a kliensek oldalán megmutatkozó igényeket illeti, önmagukban ezek sem alkalmasak a klientelizmus magyarázatára. A szakirodalom alapján annyi állítható többé-kevésbé biztosan, hogy ha sérülékeny és gyenge a civil társadalom, ez általában kedvez a klientelizmus terjedésének, mivel meggyengül a közvélemény által gyakorolt kontroll.

Müller a realiztikus közelítéssel él, hogy az intézmények korlátozzák, de nem determinálják a cselekvők magatartását. Nála az intézmények ilyen értelemben a független változók, míg függő változóként tekint a pártstratégiákra és tágabban a politikusok és választók közötti kapcsolatokra. Azzal a kommunikációelméleti modellből kölcsönzött kérdéssel térképezi fel a kapcsolatokat, amit *mutatis mutandis* így fogalmazhatunk meg: ki ad kinek, mit és milyen hatással? A „ki” a patrónus politikust jelöli, a „kinek” a kliensekre utal, akik ebben a felfogásban személyek és – a klientelizmus elméletét kiterjesztő módon – vállalatok is lehetnek, a „mit” kérdés pedig az eseti és a folyamatos kapcsolatok megkülönböztetésére szolgál. A „milyen hatással” kérdés a kapott szavazatokra vagy a politikai és pénzügyi támogatás meglétére utal, aminek monitorozása költségnövelő tényező. A pénzügyi visszajuttatások a korrupciós mechanizmusokkal állnak kapcsolatban. A szerző láthatóan több ponton jelentősen kiterjeszti a klientelizmus elméletét. Ezek között van olyan elem, amely a jelenség pontosabb megértésével indokolható, például, hogy bár a klientelizmus tartós viszony, Müller az eseti adományokkal is számol. Ez fontos és gyakori jelenség, hiszen a patrónus által

nyújtott előnyök egy része egyszeri, eseti gesztus is lehet, ám a kliens részéről ekkor is tartós elköteleződést feltételez. A patrónus és a kliens közötti egyenlőtlen viszony egyik sajátossága éppen ez az aszimmetria. Az elmélet kiterjesztésének másik eleme, miszerint a kliensek nem csupán személyek, hanem szervezetek is lehetnek, már vitathatóbb. Való igaz, hogy a *pork barrel* tranzakciók, a közbeszerzések, az eseti törvények kedvezményezettjei általában cégek, ám e cégeket megtestesítik a menedzserek vagy a brókerek, és valójában ők az aszimmetrikus viszony igazi kliensei.

Luis Fernando Medina és Susan C. Stokes úgy érvel, hogy amikor egy hegemón pozícióban lévő párt verseng más pártokkal, ez a nagy gazdasági egyenlőtlenségek tartós fennmaradásához vezethet.²⁷ Nyíltabb politikai versengés esetén a klientelizmus vonzó lehet a szavazatokban gazdag, de erőforrásokban szegény választók és régiók számára. A szűkös erőforrások feletti monopolisztikus kontroll csökkenti a kliensekkel kapcsolatos kockázatokat, ugyanakkor csökkenti a választási versenyt, nem kedvez a redisztributív szociálpolitikának és a gazdasági növekedésre orientált kormányzati politikának. Minél kisebb és homogénebb egy közösség, annál egyszerűbb a választási lojalitás ellenőrzése. Az autoriter klientelista rendszerekben nem ritka a lojalitás megfélemlítéssel való kikényszerítése sem.

Kitschelt és Wilkinson további kutatási lehetőségeket mérlegelő zárótanulmányukban egyebek közt azt feltételezik szakpolitikai elemzésekre támaszkodva, hogy a demokratikus közvélemény a szabadkereskedelem hatásait akkor fogadja el, ha állami jóléti politikával egészülnek ki.²⁸ Ehhez a feltételhez hozzárendelnek egy lehetséges megoldást: azt, amelyben a klientelizmus szelektíven helyettesíti az átfogó, a szabadpiaci hatásokat semlegesítő szociálpolitikát. A szerzők megállapítják, hogy míg a programalapú politikus-választó kapcsolatokról a pártprogramelemzések és az *expert-survey*-k jó áttekintést adnak, addig a klientúraalapú kapcsolatokról nincsenek szisztematikus adatok. Egy ilyen elemzés során három lehetséges problémát kell megoldani: a fogalmi azonosítást, a szubjektív értelmezés és a stratégiai félreértelmezés implikációit. Ami a fogalmi azonosítást illeti, könnyebb a helyzet, ha a jelenséget diadikus relációban, a szűkös erőforrások és a lojalitás transzfereként lehet megragadni. Bonyolultabb viszont, ha helyi vagy más kvázi-klubjavakra terjed ki az elemzés, mivel ezekben a helyzetekben a klientelisztikus és a programalapú politika átfedheti egymást a célzott támogatások területén.

A klientelisztikus viszonyok bizonyítása bonyolult, mivel az értelmezés óhatatlanul tartalmaz szubjektív elemeket. A legtöbb ilyen kapcsolatban van érzelmi kötődés is, és a résztvevők gyakran értelmezik a klientelisztikus viszonyt érzelmi terminusokban. Amennyiben a lojalitás monitorozása brókerek és kapcsolathálók révén történik, ez tovább komplikálja a vizsgálati lehetőségeket, miként az

²⁷ Medina–Stokes 2007.

²⁸ Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 322–343.

is, hogy a klientelisztikus cserében, mint említettük, időbeli csúszások vannak. A klientelisztikus viszonyok stratégiai félreértelmzésére jó példa, amikor a politikusok a klientelizmusra irányuló kérdéseket valenciakérdésként értelmezik, tehát olyan problémaként, amelynek megítélésében széles körű konszenzust sejtjenek. Mivel a kérdések a közvéleményben élő negatív sztereotípiákat idézik fel, könnyen visszautasíthatják vagy félreértelmezhetik őket, esetleg úgy állítják be, hogy a jelenség létezik ugyan, de csak politikai ellenfeleik gyakorlatában fordul elő.

Alternatív megoldást kínálhatnak a szakértői vizsgálatok. A kérdések első csoportja vizsgálhatja a politikusok és a választók közti közvetlen és közvetett kapcsolatokat, amelyekben privát vagy klubjavak fordulnak elő. A szakértők megítélhetik az egyes pártok gyakorlatát, s a jelenség általános elterjedtségét is. A második kérdéscsoport annak ellenőrzési lehetőségeit veszi számba, hogy a patronusok és kliensek közti cserék valóban létrejöttek-e. Ez a modul kitérhet arra a kérdésre, hogy a pártok milyen mértékben támaszkodnak a vezetők személyes vonzerejére, klientelisztikus vagy programalapú megoldásokra. A Delphi-módszer alkalmazása ebben a megoldásban különösen hasznos lehet, mivel segíthet áthidalni a kulturális különbségekből adódó eltéréseket. Ami klientelisztikus problémának tűnhet például Dániában, nem szükségképpen az Olaszországban. A vignettás módszer, mely konkrét példákat hoz fel, a komparatív kérdések validálásában hasznos eszköz lehet, és segít túllépni a helyi elfogultságokon.

Az összehasonlító vizsgálatok megerősítik azt az állítást, hogy a politikai versengés korlátozza a predátor klientelista viselkedést, állítják a szerzők. Az állításnak azonban vannak korlátozó tényezői. Egyrészt monopolhelyzetű vállalatok és kiemelt támogatást élvező iparágak ugyanolyan politikai hatással lehetnek a klientelizmus megjelenésére, mint a kvázi-klubjavak. Másrészt a megfigyelések szerint a klientelista rezsimek meglehetősen különböznek társadalompolitikájukban, például az osztrák vagy a belga „rezsim” jelentősebb redisztribúciót alkalmaz az egyenlőtlenségek mérséklése érdekében.

A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén az importhelyettesítő iparosítás elrejtetheti a klientelizmus költségeit. Magasabb fejlettségi szinten azonban a klientelizmus problémává válik, mivel kiütköznek a járadékvadászat vonásai. Ennek a jelenségnek adható egy gyenge és egy erős értelmezése. A gyenge változat szerint, amíg vannak klientelizmustól mentes erős húzóágazatok, ezek képesek kompenzálni a költségeket. Gazdasági válság idején azonban a klientelizmus körül politikai válság alakulhat ki. Az erős változat szerint a koordinált piacgazdaságok jobban ki vannak téve a klientelizmusnak, mivel több az oligopólium, és ezek gyakran összefonódnak a bankokkal,²⁹ itt is sok múlik azonban a vezető iparágak jellegén. A koordinált piacgazdasági modell különösen működőképes az autógyártás, a gyógyszeripar és a gépgyártás terén, ahol kisebb a menedzseri fluktuáció, gyakoribb a vállalaton vagy ágazaton belüli vezetői rekrutáció. Mindez felerősítheti a menedzseri készségeket, és akár még a klientelizmus feltételei

²⁹ Hall–Soskice 2001.

között is hatékonyságot eredményezhet. Ha azonban az innovatív vezető iparágak olyanok, amelyekben a liberális piacgadáság teljesít jobban – mint az ICT, a biotechnológia vagy azok, amelyek révén a szimbolikus fogyasztásnak jut nagyobb szerep –, a klientelizmus társadalmi konfliktusokat generál.

A politikai berendezkedés stabilitása szempontjából fontosnak tűnik, hogy a közvélemény-kutatási adatok szerint a klientelista országokban a népesség kiábrándultabb és cinikusabb, mint másutt. Az olyan kérdésekre adott válaszokat, hogy mennyire tartja hatékonynak a demokrácia működését, vagy mennyire elégedett a demokráciával, az is befolyásolja, hogy a kérdezett miként viszonyul a klientelizmushoz, s a kérdés egyben azt is feltételezi, hogy a válaszadó egyáltalán még demokráciának tartja-e azt a rezsimet, amelyet meg kell ítélnie. Kanchan Chandra a demokratikus és autokratikus rendszerek közti különbség kapcsán megjegyzi, hogy míg az elektorális demokráciában a klientelizmus a szavazatok maximalizálását szolgálja, addig az autokráciákban a politikusok járadékaira kerül a hangsúly, melyek gyakran a kliensektől származó vagyoni és jövedelmi visszatérítések.³⁰

* * *

Összegzésként kijelenthetjük, hogy mind az oligarchia, mind pedig a patronázs és a klientelizmus tartós társadalmi jelenségek, és feltárásuk a társadalomtudomány fontos feladata. Ezek mint kiegészítő jelenségek képesek működni elektorális demokráciában és autoriter rendszerben is. Természetüknél fogva ugyanakkor mindenhol gyengítik a jog uralmát, az intézményesült személytelen szabályokat és eljárásokat, s általában gyengítik a közügyek intézésének hatékonyságát. Szélső esetben alááshatják a társadalom és a jogrend transzparens és kiszámítható működését is. Jó okunk van arra, hogy elfogadjuk Luigi Graziano érvét, miszerint a klientelizmus viszonyrendszere kevésbé képes hatékonyan helyettesíteni a tömegtársadalom szervezeteken és társulásokon alapuló szervezési módját, mivel dezorganikus és exkluzivitáson alapuló, szelektív társadalmi integrációs mechanizmust biztosít.³¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buchanan, James 1965: An Economic Theory of Clubs. *Economica* (New Series) (32.) 125. 1–14.
- Burnham, James 1970 [1943]: *The Machiavellians. Defenders of Freedom*. Gateway, Chicago.
- Burns, James MacGregor 1978: *Leadership*. Harper and Row, New York.

³⁰ Chandra 2007: 88.

³¹ Graziano 1973.

- Cassis, Youssef 2000: Big Business in Europe's Economy and Society. *Contemporary European History* (9.) 3. 401–410.
- Chandra, Kanchan 2007: Counting Heads: A Theory of Voter and Elite Behavior in Patronage Democracies. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 84–109.
- Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. Harper, New York.
- Eisenstadt, Shmuel Noah – Roniger, Luis (eds) 1984: *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fourcade, Marion 2009: *Economists and Societies. Discipline and Profession in the United States, Britain and France, 1980s to 1990s*. Princeton University Press, Princeton.
- Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds) 1977: *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. Duckworth Ltd., London.
- Graziano, Luigi 1973: Patron-Client Relationships in Southern Italy. *European Journal of Political Research* (1.) 1. 3–34.
- Hall, Peter A. – Soskice, David 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.
- Higley, John – Burton, Michael 2006: *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Higley, John – Deacon, Desley – Smart, Don 1979: *Elites in Australia*. Routledge & Kegan Paul, Boston.
- Higley, John – Field, Lowell G. – Groholt, Knut 1976: *Elite Structure and Ideology. A Theory with Applications to Norway*. Columbia University Press, New York.
- Higley, John – Gunther, Richard (eds) 1991: *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Higley, John – Lengyel, György (eds) 2000: *Elites after State Socialism*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds) 2007: *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kwiek, Marek 2019: *Changing European Academics. A Comparative Study of Social Stratification, Work Patterns and Research Productivity*. Routledge, New York.
- Lipset, Seymour Martin 1962: *Michels' Theory of Political Parties*. Institute of Industrial Relations – University of California, Berkeley.
- Maczak, Antoni 2017: *Unequal Friendship. The Patron-Client Relationship in Historical Perspective*. Peter Lang, Frankfurt.
- Medina, Luis Fernando – Stokes, Susan C. 2007: Monopoly and Monitoring. An Approach to Political Clientelism. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 68–83.
- Michels, Robert 1959 [1915]: *Political Parties*. Dover Publication Inc., New York.
- Milanović, Branko 2016: *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. The Belknap Press, Cambridge.

- Mills, C. Wright 1972 [1956]: *Az uralkodó elit.* (Ford. Kaposi Tamás.) Gondolat, Budapest.
- Mosca, Gaetano 1939 [1896]: *The Ruling Class.* McGraw Hill Company, New York.
- Müller, Wolfgang C. 2007: Political Institutions and Linkage Strategies. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge University Press, Cambridge, 251–275.
- Pareto, Vilfredo 2003 [1916]: *The Rise and Fall of Elites. An Application of Theoretical Sociology.* Transaction Publishers, New Brunswick.
- Parry, Geraint 2005 [1969]: *Political Elites.* ECPR Press, Essex.
- Piattoni, Simone (ed.) 2001: *Clientelism, Interests, and Democratic Representation. The European Experience in Historical and Comparative Perspective.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században.* (Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna.) Kossuth, Budapest.
- Putnam, Robert 1976: *The Comparative Study of Political Elites.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Rubinstein, William D. 1977: Wealth, Elites and the Class Structure of Modern Britain. *Past & Present* (76.) 1. 99–126.
- Schefter, Martin 1977: Party and Patronage: Germany, England, and Italy. *Politics and Society* (7.) 4. 403–451.
- Silverman, Sydel 1977: Patronage as a Myth. In: Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds): *Patrons and Clients in Mediterranean Societies.* Duckworth Ltd., London, 7–39.
- Sorokin, Pitirim 1925: American Millionaires and Multi-millionaires. *Social Forces* (5.) 3. 627–640.
- Tarkowski, Jacek 1983: Patronage in a Centralized Socialist System. The Case of Poland. *International Political Science Review* (4.) 4. 495–518.
- Trawler, Paul 2014: Academic Tribes and Territories. The Theoretical Trajectory. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (25.) 3. 17–26.
- Van de Walle, Nicolas 2007: Meet the New Boss, Same as the Old? The Evolution of Political Clientelism in Africa. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge University Press, Cambridge, 50–67.
- Winters, Jeffrey A. 2011: *Oligarchy.* Cambridge University Press, Cambridge.